

LIBRI GEDANENSES XXXIV

PIOTR PALUCHOWSKI

KALENDARZE
JOHANNA GOTTLIEBA BARTOLDIEGO
WYDAWANE W GDAŃSKU
W LATACH 1776–1789.
TRADYCJA I NOWOCZESNOŚĆ

Jednym z autorów gdańskich nowożytnych kalendarzy drukowanych był Johann Gottlieb Bartoldi, urodzony w 1736 roku. Uczęszczał on do Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego¹. W latach 1757–1763 studiował prawo oraz matematykę w Rostocku i w Jenie. Powrócił do Gdańska i od 1774 do 1787 roku kierował gimnazjalną katedrą matematyki. Poza matematyką prowadził również zajęcia z mechaniki oraz fizyki. Wiadomo również, że od 1785 roku był członkiem miejscowego Towarzystwa Przyrodniczego. Zmarł w 1789 roku². Do dzisiaj nie są znane publikacje naukowe jego autorstwa, jednakże zachowały się w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej kalendarze przez niego redagowane. Zostały one częściowo przedstawione przez Kazimierza Kubika, który w 1965 roku poświęcił artykuł osobie Johanna Gottlieba Bartoldiego i popularyzacji nauki na łamach jego kalendarzy³. Od tamtego czasu wiedza na temat almanachów w postaci obszernej literatury znacznie wzrosła. Tezy Kazimierza Kubika na temat nowoczesności kalendarzy Johanna Gottlieba Bartoldiego należy zweryfikować, podkreślając raczej ich tradycjonalizm i konserwatyzm, wywodzący się z początków osiemnastego wieku, niż postępowość.

¹ W „Księdze wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego” wpisy pod tymi imionami i nazwiskiem znajdują się w 1743 i 1751 roku, co sugeruje, że być może Bartoldi dwa razy przystępował do nauki w tej szkole, choć na tym etapie badań nie można wykluczyć, iż są to wpisy dwóch różnych osób. Zob. *Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego 1580–1814*, opr. Z. Nowak i P. Szafran, Warszawa 1974, s. 331, 337.

² Dane podano w oparciu o *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.-18. Jahrhundert*, gesammelt von D. Weichbrodt geb. v. Tiedemann, Bd. 1, Klausdorf/Schwentine 1986, s. 158; M. Czerniakowska, *Matematyka i fizyka w Gimnazjum Gdańskim*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1, red. E. Kotarski, Gdańsk 2008, s. 158.

³ K. Kubik, *Jan Bogumił Bartoldi gdański popularyzator wiedzy okresu Oświecenia*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomorzoznawcze”, R. 8 (1965) nr 13, s. 141–194.

Należy przypomnieć, że dzieje gdańskich druków kalendarzowych mają odległą metrykę⁴. Już w 1540 roku Andreas Aurifaber (1514–1559) wydał praktykę na 1541 rok⁵. Przyjmuje się, że na terenie Rzeczypospolitej jednymi z najbardziej pożytecznych druków swoich czasów były właśnie kalendarze. Ich popularność, a także regularność, w dużej mierze zapewniały stały dochód wydawcom jak i redaktorom⁶. W Gdańsku najczęściej były one przygotowywane przez profesorów matematyki Gimnazjum Akademickiego. Wśród nich można wymienić: Petera Krügera (1580–1639)⁷, Lorenza Eichstäda (1596–1660)⁸ i Friedricha Büthnera (1622–1701)⁹.

Johann Gottlieb Bartoldi był redaktorem dwóch gdańskich serii kalendarzowych. Pierwsza nosiła tytuł „Neuer und alter Kunst- und Tugend-Calender” i ukazywała się od

⁴ Na temat nowożytnych, gdańskich kalendarzy powstała obszerna literatura, dlatego podaję tylko najważniejsze pozycje: K. Kubik, *Kalendariologia profesora Pawła Patera*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558–1958*, Gdynia 1959, s. 277–304; tenże, *Kalendarze gdańskie w XVI–XVII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 32 (1972) z. 2, s. 107–155; Z. Nowak, *Stare kalendarze*, „Kalendarz Gdański”, 1983, s. 53–56; Z.L. Pszczółkowska, *Kalendarze w dawnym Gdańsku*, „W kręgu książki”, 1984, s. 64–75; K. Kubik, *Problematyka morska na łamach kalendarzy gdańskich okresu I Rzeczypospolitej*, „Nautologia”, R. 21 (1986) nr 4, s. 14–20; B. Milewska-Ważbińska, *Herostrates i Bluznierca. Sylwetki dwóch polskich szlachciców w kalendarzu gdańskim na 1759*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 197–204; P. Paluchowski, *Kompozycja graficzna kart tytułowych gdańskich kalendarzy XVI–XVII wieku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, R. 44 (2013), s. 91–112.

⁵ A. Aurifaber, *Practica auff das Jar M.D.XLI*, Dantzig, Landesbibliothek Coburg (sygn. Mo A, 12, 14), na temat tego druku zob.: R.D. Kremer, *Calculating with Andreas Aurifaber. A new source for Copernican astronomy in 1540*, „Journal for the history of astronomy”, vol. 41 (2010), s. 483–502; tenże, *Mathematical Astronomy and Calendar-Making in Gdańsk from 1540 to 1700*, [w:] *Astronomie – Literatur – Volksaufklärung Der Schreibkalender der Frühen Neuzeit mit seinen Text- und Bildbeigaben*, hrsg. K. Herbst, Bremen 2012, s. 477–492; na temat Andreasa Aurifabera, zob.: H. Scholz, *Aurifaber (Goldschmied) Andreas*, [w:] *Altpreussische Biographie*, hrsg. C. Krollmann, Bd. 1, Königsberg 1941, s. 24; G. Hammann, *Aurifaber (Goldschmid)*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, hrsg. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 1, Berlin 1953, s. 456; *Aurifaber (Goldschmidt) Andrzej (1514–1559)*, [w:] *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. 6, oprac. L. Hajdukiewicz, Wrocław 1974, s. 19–20; W. Odyniec, *Aurifaber (Goldschmidt) Andrzej (1514–1559)*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 1: A–F, red. St. Gierszewski, Gdańsk 1992, s. 47–48; A. Szarszewski, P. Paluchowski, S. Konieczna, B. Siek, P. Krajewski, *Sławni lekarze gdańscy*, Gdańsk 2016, s. 9–12.

⁶ H. Hinz, *Kalendarze z lat 1750–1800 jako pierwsza masowa książka w Polsce*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 16 (1972) nr 1, s. 49–70; na temat kalendarzy polskojęzycznych wydawanych w XVIII wieku, zob.: B. Rok, *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985; M. Gorczyńska, *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, Lublin 1999; M. Janik, *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*, Warszawa 2003.

⁷ L. Mokrzejcki, *Krüger Piotr*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 2 (1994): G–K, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 520–521; P. Paluchowski, *Krüger (Crüger) Peter*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 543.

⁸ Z.L. Pszczółkowska, *Eichstadt (Eichstadius, Eichstad) Wawrzyniec*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 1 (1992), s. 384–386; M. Gliński, *Eichstadt Laurentius*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, s. 263.

⁹ L. Mokrzejcki, *Büthner Fryderyk*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 1 (1992), s. 185–186; M. Gliński, *Büthner Friedrich*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, s. 153.

1698 roku. Jej inicjatorem był Paul Pater (1656–1724)¹⁰, a kolejnymi redaktorami zostali: nierozpoznany z imienia i nazwiska, kryjący się pod pseudonimem Cosmophilus, następnie wybitny lekarz Johann Adam Kulmus (1689–1745)¹¹, a później matematyk Heinrich Kühn (1690–1769)¹². Po nim redakcją tej serii zajmował się Constantin Gottlieb Hecker (zm. 1775)¹³. Gdy tenże zmarł, najprawdopodobniej obowiązki przejął Bartoldi wraz z kierowaniem katedrą. Jednakże pierwszy zachowany druk zredagowany przez niego pochodzi z 1778 roku¹⁴ (il. 1, 2). Kolejne roczniki również wyszły spod jego pióra, niestety w zbiorach Biblioteki Gdańskiej zachowane są, poza wspomnianym, tylko kalendarze serii na lata: 1779 i 1788¹⁵. Wspomniane dwa pierwsze roczniki wydała drukarnia Thomasa Johanna Schreibera (1699–1778)¹⁶, a kalendarz przeznaczony na 1788 rok wytłoczono w zakładzie Daniela Ludwiga Wedela (1728 lub 1730–1822)¹⁷. „Neuer und alter Kunst- und Tugend-Calender” był tytułem, który najprawdopodobniej najdłużej ukazywał się na ziemiach polskich, ponieważ przetrwał aż do 1812 roku.

Drugi z serii almanachów nosił tytuł „Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender”. Była ona wydawana od 1703 roku. Bartoldi przygotowywał treść roczników od 1776 do 1789 roku¹⁸ (il. 3). Ponadto, w zbiorach Biblioteki Gdańskiej zachował się egzemplarz kalendarza na 1777 rok noszący tytuł „Allgemeine Landwirtschafts-Calender”¹⁹. Nie udało się odnaleźć innych roczników tego druku, można więc przyjąć, że była to jednorazowa inicjatywa wydawnicza.

¹⁰ K. Kubik, *Nauka o świecie współczesnym w ujęciu gdańskiego pedagoga XVIII wieku, Pawła Patera*, „Rocznik Gdański”, t. 23 (1964), s. 151–169; D. Kowalewska, *Toruńskie i gdańskie kalendarze Pawła Patera*, [w:] *Kalendarze staropolskie...*, s. 169–181; P. Paluchowski, *Pater Paul*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, s. 769.

¹¹ E. Sieńkowski, *Kulmus Jan Adam*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 2 (1994), s. 540; Z. Machaliński, *Kulmus Johann Georg*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, s. 550; A. Szarszewski, P. Paluchowski, S. Konieczna, B. Siek, P. Paluchowski, *Stawni lekarze...*, s. 129–134; P. Paluchowski, *Drukowane kalendarze autorstwa Johanna Kulmusa (1689–1745)*, [w druku].

¹² K. Kubik, *Działalność popularyzatorska przedstawiciela gdańskiego Oświecenia Henryka Kühna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Pedagogika, Psychologia, Historia Wychowania”, R. 11 (1967) nr 2, s. 125–158; P. Paluchowski, *Pomiędzy dwiema epokami: treść gdańskiego kalendarza Heinricha Kühna „Neuer und alter Haus- und Geschichts-Calender” (1735–1770)*, „Rocznik Gdański”, t. 67/68 (2007/2008), s. 59–72; tenże, *Kilka kartek z gdańskich kalendarzy... Struktura osiemnastowiecznych almanachów Heinricha Kühna*, „Rocznik Gdański”, t. 69/70 (2009/2010), s. 25–35.

¹³ T. Przyrkowski, *Hecker Konstanty Gottlieb*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Warszawa 1961, s. 332.

¹⁴ J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1778. Jahr Christi...*, Dantzig, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 24234, 8°.

¹⁵ Tenże, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1779. Jahr Christi...*, Dantzig, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 24234, 8°; tenże, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1788ste Jahr Christi...*, Dantzig, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 24234, 8°.

¹⁶ K. Korotajowa, *Schreiber (Schreyber) Tomasz Jan*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 174–175; P. Paluchowski, *Schreiber Thomas Johannes*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, s. 914–915.

¹⁷ K. Korotajowa, *Wedel Daniel Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny...*, t. 4 (1997), s. 415–416.

¹⁸ Zob. Aneks.

¹⁹ J.G. Bartoldi, *Allgemeine Landwirtschafts-Calender*, Dantzig 1777, PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 24276, 8°.

Opisując formę zewnętrzną i wewnętrzną kalendarzy Bartoldiego, należy podkreślić ich wtórność w stosunku do pozostałych tego typu druków. Tradycyjnie miały format określany jako ósemka, a liczba zadrukowanych stron zbliżona była do czterdziestu. Można w kalendarzach Bartoldiego wyróżnić typowy podział na frontyśpis, stronę tytułową, kalendarzowy wstęp, kalendarium z tablicami miesięcznymi, prognozyk wraz z dodatkiem literackim, a także znajdujące się na końcu: spis jarmarków i kursów pocztowych²⁰.

Frontyśpis występował tylko w serii „Neuer und alter Kunst- und Tugend-Calendar” i przedstawiał orła w koronie, a pomiędzy jego skrzydłami widniał skrócony tytuł. Na właściwej stronie tytułowej znajdowała się również krótka informacja o zawartości druku, jego autorze i wydawcy. Zwykle starano się podkreślić, że kalendarze dotyczą dnia współczesnego i są oparte na wiedzy astronomicznej, między innymi ruchu Słońca, Księżycy oraz jego faz. Na stronie tytułowej zachwalano, że można w nich znaleźć liczne powiedzenia, wyjaśnienia obyczajów i informacje dotyczące się władzy. W drugiej serii kalendarzy – „Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calendar” – na stronie tytułowej, poza tytułem, widniał widok Gdańska, a po niej następowała dedykacja skierowana do gdańskich burmistrzów, rajców i ławników.

Kolejna część, czyli wstęp, miał za zadanie wyjaśnić symbolikę, która była używana na następnych stronach. Na jego początku podawano informacje, ile lat minęło od różnych wydarzeń, na przykład powstania świata, który datowano na 3945 rok p.n.e., biblijnego potopu mającego mieć miejsce w 2293 roku p.n.e. Z dziejów bliższych podawano między innymi założenie Gdańska (1206 rok) [sic!] i odkrycie Ameryki (1492 rok). Poniżej rocznic znajdowały się symbole odnoszące się do znaków zodiaku oraz ciał niebieskich: Saturna, Jowisza, Marsa, Słońca, Wenus, Merkurego i Księżycy. Miały one oddziaływać na siebie, a przede wszystkim na życie ludzkie na Ziemi. Dlatego też ważne było ich wzajemne położenie. Jak wierzono, koniunkcje i opozycje miały sprzyjać niektórym przedsięwzięciom lub wręcz odwrotnie. Czytelnik dzięki nabyciu druku kalendarzowego mógł się zorientować, co astrologzy radzą robić danego dnia, a przed czym przestrzegają. Porady te, w formie symboli, były umieszczane przy każdym dniu w następującym po wstępie kalendarium. W kalendarzach Bartoldiego taki zestaw czynności i symboli był kontynuowany w obrębie serii. Jego druki miały podpowiedzieć czytelnikowi, kiedy najlepiej ścinać drzewa, sadzić rośliny, wybrać się do łaźni, krew puszczać, włosy czesać i strzyć czy wreszcie brać lekarstwa. Przekazywaną tu wiedzę należy za bardzo konserwatywną w odniesieniu do szerokiego już wtedy nurtu oświeceniowego. Właściwie w niezmiennym układzie drukowano te części począwszy od osiemnastego wieku.

Poza wspomnianymi wyżej informacjami, w kalendarium można było znaleźć skróty do niedzielnych czytań Ewangelii, a także krótkie popularnonaukowe wiadomości, na przykład o herbie miasta Kolonia²¹. Dodatkowo, na prawej stronie druko-

²⁰ Na temat podziału treści w kalendarzach polskojęzycznych, zob. M. Janik, *Polskie kalendarze...*, s. 155–196.

²¹ *Ueber das Wapen der Stadt Cöln*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calendar, Auf das 1779. Jahr Christi...*

wano małe formy wierszowane powiązane z poszczególnymi miesiącami. Były one niezmiennie dla każdego rocznika i swoją tradycją również sięgały początków osiemnastego stulecia. Na przykład w kalendarium styczniowym w formie czterowersu (tetrastychu), u którego podstaw leży aleksandryn heroiczny pisano następujące słowa:

*Man meint, im Winter sey die Sonn der Erd entnommen.
Es scheint nur so zu seyn; sie ist ihr näher kommen.
So spricht der Mensch im Creutz: mein Gott verlasset mich!
Du irrst: Gott ist dir nah, er sieht, er liebet dich²²*

Po tabelach kalendarium umieszczano prognozyk, który w stuleciach wcześniejszych bardzo często funkcjonował jako osobny druk. Poza formą, ewoluowała również jego treść. Coraz mniej zamieszczano informacji astrologicznych, przewidujących przyszłość polityczną i społeczną. W to miejsce pojawiały się wiadomości astronomiczne i meteorologiczne. Podzielone były one na cztery pory roku: *Vom Winter, Vom Frühling, Vom Sommer, Vom Herbst*. Przykładowo, w kalendarzu na 1778 rok na początek zimy wskazano godzinę 11:43 czasu miejscowego w dniu 21 grudnia 1777 roku, wiosna miała się zacząć 20 marca o godzinie 13:23, lato 21 czerwca o godzinie 11:40, a jesień 23 września o godzinie 1:00. W piątej części prognozyku noszącej tytuł *Von den Finsternissen* przedstawiano informacje o zaćmieniach. We wspomnianym już 1778 roku miały mieć miejsce dwa zaćmienia Słońca, pierwsze w dniu 24 lipca, a drugie 18 grudnia. Redaktor podkreślił jednak, że tylko pierwsze z nich będzie widoczne w Gdańsku. Z kolei całkowite zaćmienie Księżyca miało być widoczne dla gdańszczan w dniu 4 grudnia²³.

Po prognozyku zamieszczano dodatek literacki. W tym miejscu, w serii „Neuer und alter Kunst- und Tugend-Calender” pojawiają się opowieści umoralniające, najczęściej nawiązujące do protestanckiego, ortodoksyjnego etosu. Dlatego w kalendarzu na rok 1778 w tytułach mowa o prawdziwym sumieniu²⁴ i nagrobku²⁵. Z kolei druk na rok 1779 w swoich tytułach zawierał często sedno omawianej sprawy, na przykład: czym jest komedia, a czym jest tragedia?²⁶, drobiazgi sprawiają, że jesteśmy szczęśliwi²⁷. Niektóre z tytułów mogą dzisiaj szokować, jak chociażby ten o szubienicy, która jest dla nas i dla naszych dzieci²⁸. Natomiast w serii „Neuer und Alter Haus- und Ge-

²² J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1778. Jahr Christi...*

²³ Tamże.

²⁴ *Die wahre Gewissenhaftigkeit* [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1778. Jahr Christi...*

²⁵ *Der Leichenstein*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1778. Jahr Christi...*

²⁶ *Was ist eine Komödie? Was ist eine Tragödie?*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1779. Jahr Christi...*

²⁷ *Eine Kleinigkeit macht oft glücklich*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1779. Jahr Christi...*

²⁸ *Der Galgen ist für uns und für unsre Kinder*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1779. Jahr Christi...*

schichts-Calender” Bartoldi, podobnie jak i jego poprzednicy, propagował informacje naukowe²⁹. Pojawiają się w tym miejscu historie dotyczące Stanów Zjednoczonych³⁰, Królestwa Tybetu³¹, Japonii³² i protestantów we Francji³³.

Kalendarze dopełniają spis jarmarków oraz wykaz kursów pocztowych.

Druki redagowane przez Bartoldiego wskazują, że gdańskie kalendarze przez wiele lat miały konserwatywną formułę, która przetrwała prawie w niezmienionej formie przez całe osiemnaste stulecie. Jedynie w zakresie treści starano się odejść od propagowania astrologii przewidującej wydarzenia polityczne i społeczne, jednakże cały czas funkcjonowała na ich łamach astromedycyna. Kwestią osobną, ale otwartą, pozostaje fakt, na ile o treści kalendarzy decydował jego redaktor i co w tej mierze miał do powiedzenia wydawca. W tej mierze jednak należy podjąć osobne badania dotyczące tego rodzaju druków³⁴.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Landesbibliothek Coburg

Aurifaber A., *Practica auff das Jar M.D.XLI*, Dantzig, sygn. Mo A, 12, 14.

PAN Biblioteka Gdańska

Bartoldi J.G., *Allgemeine Landwirthschafts-Calender*, Dantzig 1777, sygn. Od 24276, 8°.

Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1778. Jahr Christi...*, Dantzig, sygn. Od 24234, 8°.

Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1779. Jahr Christi...*, Dantzig, sygn. Od 24234, 8°.

Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender, Auf das 1788ste Jahr Christi...*, Dantzig, sygn. Od 24234, 8°.

Księga wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego 1580–1814, opr. Z. Nowak i P. Szafran, Warszawa 1974.

²⁹ W odniesieniu do popularnonaukowych treści w kalendarzach Heinricha Kühna, zob. P. Paluchowski, *Pomiędzy dwiema epokami...*, *passim*.

³⁰ *Ursprung und Wachsthum der amerikanischen Nationen*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburth MDCCLXXVII*.

³¹ *Merkwürdige Nachricht von dem Königreich Thibet*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburth MDCCLXXXI*.

³² *Etwas über Japan, aus dem Tagebuche eines Reisenden*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburth MDCCLXXXIII*.

³³ *Das Schicksal der Protestanten in Frankreich*, [w:] J.G. Bartoldi, *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburth MDCCLXXXII*.

³⁴ Wyniki badań nad gdańskimi kalendarzami z XVIII wieku zostaną opublikowane w książce obecnie przygotowywanej przez autora niniejszego tekstu.

LITERATURA

- Aurifaber (Goldschmidt) Andrzej (1514–1559)*, [w:] *Historia nauki polskiej*, red. B. Suchodolski, t. 6: *Indeks biograficzny tomu I i II*, oprac. L. Hajdukiewicz, Wrocław 1974, s. 19–20.
- Czerniakowska M., *Matematyka i fizyka w Gimnazjum Gdańskim*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, t. 1, red. E. Kotarski, Gdańsk 2008, s. 155–180.
- Gliński M., *Büthner Friedrich*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 153.
- Gliński M., *Eichstadt Laurentius*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 263.
- Gorczyńska M., *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, Lublin 1999.
- Hammann G., *Aurifaber (Goldschmid)*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*. hrsg. der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 1, Berlin 1953, s. 456.
- Hinz H., *Kalendarze z lat 1750–1800 jako pierwsza masowa książka w Polsce*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 16 (1972) nr 1, s. 49–70.
- Janik M., *Polskie kalendarze astrologiczne epoki saskiej*, Warszawa 2003.
- Korotajowa K., *Schreiber (Schreyber) Tomasz Jan*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 174b–175b.
- Korotajowa K., *Wedel Daniel Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4: R–Ż, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 415b–416b.
- Kowalewska D., *Toruńskie i gdańskie kalendarze Pawła Patera*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 169–181.
- Kremer R. D., *Calculating with Andreas Aurifaber. A new source for Copernican astronomy in 1540*, „Journal for the history of astronomy”, vol. 41 (2010), s. 483–502.
- Kremer R. D., *Mathematical Astronomy and Calendar-Making in Gdańsk from 1540 to 1700*, [w:] *Astronomie – Literatur – Volksaufklärung Der Schreibkalender der Frühen Neuzeit mit seinen Text- und Bildbeigaben*, hrsg. K. Herbst, Bremen 2012, s. 477–492.
- Kubik K., *Działalność popularyzatorska przedstawiciela gdańskiego Oświecenia Henryka Kühna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Pedagogika, Psychologia, Historia Wychowania”, R. 11 (1967) nr 2, s. 125–158.
- Kubik K., *Jan Bogumił Bartoldi gdański popularyzator wiedzy okresu Oświecenia*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomorzoznawcze”, R. 8 (1965) nr 13, s. 141–194.
- Kubik K., *Kalendariologia profesora Pawła Patera*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558–1958*, Gdynia 1959, s. 277–304.
- Kubik K., *Kalendarze gdańskie w XVI–XVII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 32 (1972) z. 2, s. 107–155.
- Kubik K., *Nauka o świecie współczesnym w ujęciu gdańskiego pedagoga XVIII wieku, Pawła Patera*, „Rocznik Gdański”, t. 23 (1964), s. 151–169.
- Kubik K., *Problematyka morska na łamach kalendarzy gdańskich okresu I Rzeczypospolitej*, „Nautologia”, t. 21 (1986) nr 4, s. 14–20.
- Machaliński Z., *Kulmus Johann Georg*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 550.
- Milewska-Ważbińska B., *Herostrates i Błuznierca. Sylwetki dwóch polskich szlachciców w kalendarzu gdańskim na 1759*, [w:] *Kalendarze staropolskie*, red. I. M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2013, s. 197–204.
- Mokrzejcki L., *Büthner Fryderyk*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. St. Gierszewski, t. 1, Gdańsk 1992, s. 185b–186b.
- Mokrzejcki L., *Krüger Piotr*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2: G–K, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 520a–521.
- Nowak Z., *Stare kalendarze*, „Kalendarz Gdański”, 1983, s. 53–56.
- Odyniec W., *Aurifaber (Goldschmidt) Andrzej (1514–1559)*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. St. Gierszewski, t. 1, Gdańsk 1992, s. 47b–48a.

- Paluchowski P., *Kilka kartek z gdańskich kalendarzy... Struktura osiemnastowiecznych almanachów Heinricha Kühna*, „Rocznik Gdański”, t. 69/70 (2009/2010), s. 25–35.
- Paluchowski P., *Kompozycja graficzna kart tytułowych gdańskich kalendarzy XVI–XVII wieku*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, R. 44 (2013), s. 91–112.
- Paluchowski P., *Krüger (Crüger) Peter*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 543.
- Paluchowski P., *Pater Paul*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 769.
- Paluchowski P., *Pomiędzy dwiema epokami: treść gdańskiego kalendarza Heinricha Kühn'a „Neuer und alter Haus- und Geschichts-Calendar” (1735–1770)*, „Rocznik Gdański”, t. 67/68 (2007/2008), s. 59–73.
- Paluchowski P., *Schreiber Thomas Johannes*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 914–915.
- Paluchowski P., *Drukowane kalendarze autorstwa Johanna Kulmusa (1689–1745)*, [artykuł w druku]. *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14.-18. Jahrhundert*, gesammelt von D. Weichbrodt geb. v. Tiedemann, Bd. 1, Klausdorf/Schwentine 1986.
- Przykowski T., *Hecker Konstanty Gottlieb*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków 1960–1961, s. 332.
- Pszczółkowska Z. L., *Eichstadt (Eichstadius, Eichstad) Wawrzyniec*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1, Gdańsk 1992, s. 384b–386b.
- Pszczółkowska Z. L., *Kalendarze w dawnym Gdańsku*, „W kręgu książki”, 1984, s. 64–75.
- Rok B., *Kalendarze polskie czasów saskich*, Wrocław 1985.
- Scholz H., *Aurifaber (Goldschmied) Andreas*, [w:] *Altpreußische Biographie*, hrsg. Ch. Krollmann, Bd. 1, Königsberg 1941, s. 24a.
- Sieńkowski E., *Kulmus Jan Adam*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 2: G–K, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 540.
- Szarszewski A., Paluchowski P., Konieczna S., Siek B., Krajewski P., *Sławni lekarze gdańscy*, Gdańsk 2016.

ANEKS

Almanachy z serii „Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender” przygotowane w Gdańsku przez Johanna Gottlieba Bartoldiego w latach 1776–1789 (PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 24262, 8°):

- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXVI*, Dantzig (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 019850).
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXVII*, Dantzig, (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 019850).
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXVIII*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXVIII*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXX*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXI*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXII*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXIII*, Dantzig (Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 019850).
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXIV*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXV*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXVI*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXVII*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXVIII*, Dantzig.
- Bartoldi J.G., *Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender Auf das Jahr nach Christi Geburt MDCCLXXXIX*, Dantzig.

JOHANN GOTTLIEB BARTOLDI'S CALENDARS
ISSUED IN GDAŃSK BETWEEN 1776 AND 1789.
TRADITION AND MODERNITY

This article presents Gdansk calendars by the mathematician Johann Gottlieb Bartoldi (1736–1788), which were published from 1776 until 1789. The almanacs were entitled: “Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender”, “Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calender” and “Allgemeiner Landwirtschafts-Calender”. This text highlights those aspects which depict the traditionalism and conservatism of the calendars, originating from the beginning of the eighteenth century.

Keywords: Gdansk, Johann Gottlieb Bartoldi, calendars, Enlightenment

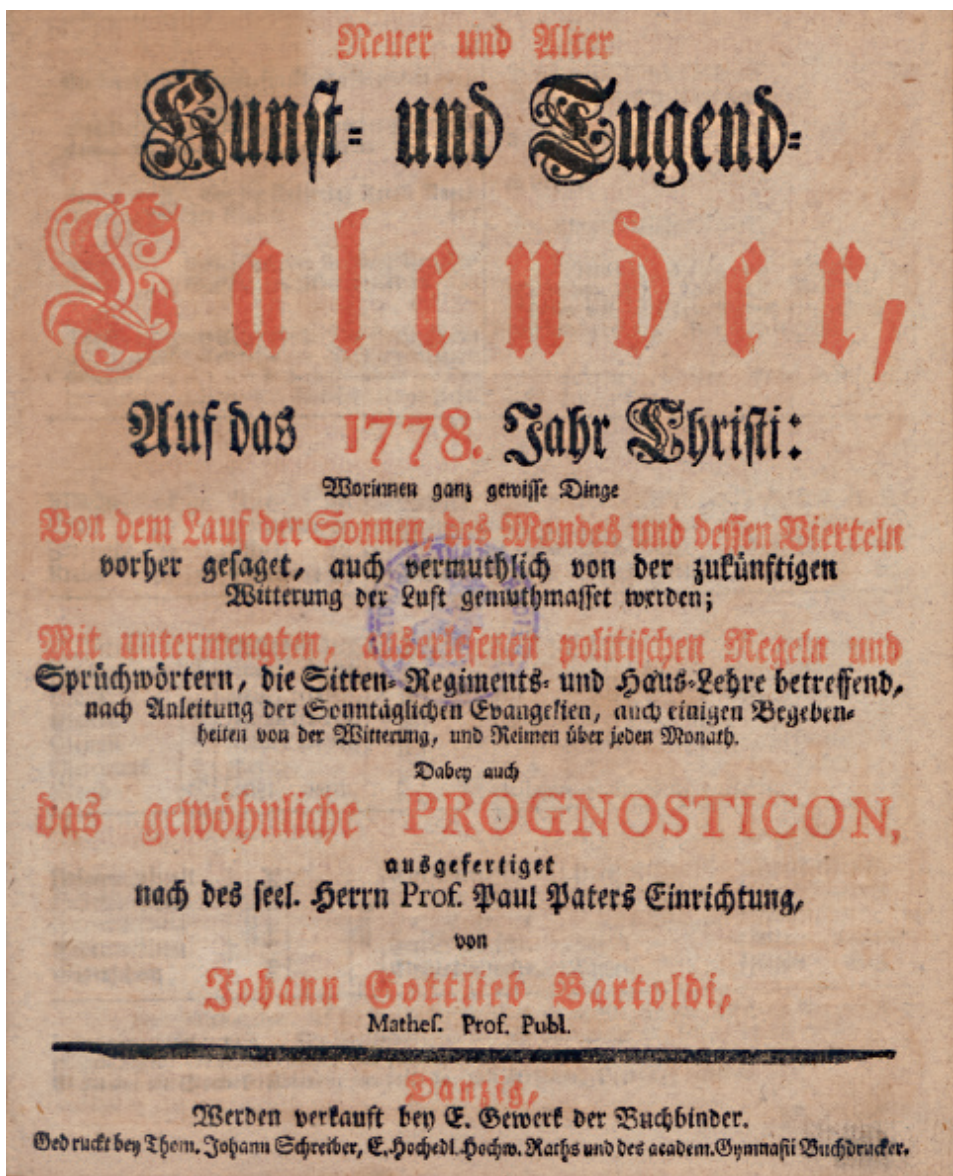
DIE VON JOHANN GOTTLIEB BARTOLDI
IN DEN JAHREN 1776–1789 IN DANZIG
GEDRUCKTEN KALENDER.
TRADITION UND FORTSCHRITTLICHKEIT

Das Ziel des Artikels ist die Darstellung der Kalender des Mathematikers Johann Gottlieb Bartoldi (1736–1788), die in den Jahren 1776–1789 erschienen. Diese Almanache trugen folgende Titel: „Neuer Und Alter Kunst- und Tugend-Calender“, „Neuer Und Alter Haus- und Geschichts-Calender“ und „Allgemeiner Landwirtschafts-Calender“. Im Text wurden die Aspekte hervorgehoben, die vom Traditionalismus und vom Konservatismus der Kalender zeugen. Diese lassen sich von den Anfängen des 18. Jahrhunderts herleiten.

Schlüsselwörter: Danzig, Johann Gottlieb Bartoldi, Kalender, Aufklärung

1. Frontysepis kalendarza Johanna Gottlieba Bartoldiego
Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender... na 1778 rok
(PAN Biblioteka Gdańska)

2. Strona tytułowa kalendarza Johanna Gottlieba Bartoldiego
Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calendar... na 1778 rok
 (PAN Biblioteka Gdańska)

3. Strona tytułowa kalendarza Johanna Gottlieba Bartoldiego
Neuer und Alter Haus- und Geschichts-Calendar... na 1781 rok
 (PAN Biblioteka Gdańska)